
ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№1/2024

Жылына 4 рет шығады
2001ж. Шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2024

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Астана, Қазақстан
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD) Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Наваи атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 15.03.2024 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курьжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 15.03.2024ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

© Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the **A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute**, Astana, Kazakhstan

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkerova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhhan L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 15.03.2024 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

© A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЛПЫСБАЕВА А.Е., АШИМХАНОВА С.А., ӘБДІМАНАПОВА М.Б.	М. Жұмабаевтың «Гүлсім ханымға» өлеңінің лингвопоэтикасы және аудармадағы көрінісі.....	7
БАЛТАБАЙ Д.Ә.	«Шежіре-и теракиме» еңбегіндегі кейбір түркі сөздерінің этимологиясы.....	24
КЕМБАЕВА А.Т., ЖҰБАЙ О.С.	Шерхан Мұртаза шығармаларындағы ұлттық мәдениеттің тілдік көріністері.....	35
КҮДЕРИНОВА Қ.Б. СЕРІКҚЫЗЫ М.	А.Байтұрсынұлы сөзсаптамындағы қазақ сөзінің дәстүрлі прагматикасы.....	52
KURMANGALI F.T., MAMAYEVA G.B., BEIMBETOVA A.A.	National cultural connotation of regular expressions and national code in kazakh and english languages.....	67
РАЙНБЕКОВА Г., KASAROGLU CENGEL H.	Терминологиядағы антонимия (қазақ тілінің антонимдер сөздігі негізінде).....	80

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙТУҒАНОВА С.Ш. СӘРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Ясауи хикметтеріндегі айшықтаулардың көркемдік қызметі.....	92
АКНМЕТОВА І.В., KALIYEV A.K., АҒА М.	The role of woman in birth rituals of kazakh and turkish people.....	104
АМАНҒАЗЫҚЫЗЫ М.	Постмодерн әдебиетіндегі қала тақырыбы.....	118
ISPANDIYAROVA A.T., ABSADYK A.A.	The concept «woman» in kazakh folk lyrics.....	133
ИБРАЙХАНОВА А.Қ.	Сапарғали Бегалин поэмаларындағы ертегі, аңыздар ізі.....	143
ҚАМАРОВА Н.С., ЖАЙЛОВОВ Б.С.	Әбіш Кекілбайұлы – әдебиеттанушы.....	157
НОҒАЙБЕКҚЫЗЫ Л., ДАРИБАЕВ С.Д.	Бесікке салу ғұрпына қатысты қастерлі ұғымдар	172
НУРГАЛИ Қ.Р., МЕЛЬНОВА К.В.	Основы миропостроения в произведениях жанра фэнтези.....	188

СЕЙСЕНҚҰЛҰЛЫ Ө., КЕНЖЕҚОЖАЕВА А.М., ТӨЛЕУБАЕВА К.А.	«Абайтану» ғылымы және қытай қазақтарының Абайды тануы.....	200
СҰЛТАНҒАЛИЕВА Р.Б.	Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасындағы әдеби интерьердің мекеншақтық қызметі.....	213
ХАМИДОВА А.Х., КАНАФИНА М.А., ЖУМСАКБАЕВ А.Т.	Образ грешницы в драме А.Н. Островского «Гроза».....	224
ҮЕРСАИНОВА А.В., КОШАНОВА ЗН.Т., ТАЛАСПАЕВА ЗН.С.	The contribution of the academician and writer Sabit Mukanov to Shokan studies.....	236

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND
LITERATURE**

КЛЫЧНИЯЗОВА Г.Н., СЫРЛЫБАЕВА Г.Т.	Оқушылардың айтылым мәдениетін қалыптастырудың лингвистикалық аспектілері	248
МАЖИЕВА Н.А., БАЛТАБАЕВА Н.С.	Эпостардағы «қаһарман-қыздар» бейнесін ЖОО-да СТО технологиясы арқылы оқыту.....	263

FTAMP 16.16.01

DOI <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2024-1.06>

*Г. РАЙНБЕКОВА¹
H. KASAROGLU CENGEL²

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан¹
Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey²
(e-mail: g.rainbekova@mail.ru¹, hcengel2001@yahoo.com²)

ТЕРМИНОЛОГИЯДАҒЫ АНТОНИМИЯ (ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ АНТОНИМДЕР СӨЗДІГІ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа. Мақалада антонимдердің сөздіктерде берілу сипаты қарастырылады. Лексикалық жүйелі қатынастар, оның ішінде синонимдер мен семантикалық өріс көлеміндегі антонимдердің өзара қарым-қатынасы, көп мағыналылықтың сөздер арасындағы семантикалық қатынасқа ықпалы, антонимдік қатарлардың түзуіне әсері, сондай-ақ антонимдердің сөзжасамдық байланыстарының сөздіктердегі көрінісін зерттеудің өзіндік маңызы айқындалады. Лексикографияда антонимдер сөздігінің көптеген түрлері бар. Олардың бір-бірінен айырмашылығы сөздіктердің жалпы тұжырымдамасынан, сөздік құрылымынан, көлемі мен қай салаға жақындығынан аңғарылатыны рас.

Қазақ тілінің антонимдер сөздігі арқылы терминологиядағы антонимияның қызметі сараланып, антонимиялық қатынастар – тіл лексикасындағы жүйелі байланыстардың түрі болып саналатыны мысалдармен көрсетіледі. Антонимдік қатынастағы сөздер өзара қарама-қарсы мағынада қолданылады да, жеке топ құрайды. Антонимдер сөздігінің мақсаты мен міндетіне лексикалық бірліктерді мағыналық қарама-қарсылық жағынан сипаттау жататындығы, антонимдер әртүрлі түбірден де, түбірлес сөздерден де жасалуы мүмкін екендігіне назар аударылып, түбірлес сөздерден жасалған антонимдердің сөздегі мағынасы еш уақытта қарсы мағынаны аңдайтпайтыны көрсетіледі. Қарама-қарсы мағыналы сөздердің пайда болуы сыртқы ортамен байланысты. Логикалық-философиялық мазмұн бойынша, тілдік антонимия қарама-қарсылықтың тілдегі көрінісі болып саналатыны жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: лексикография, терминология, антонимия, антоним, тіл, мәтін, терминологиядағы антонимдердің оппозициясы.

Кіріспе. Антонимия – лексиканың кейінгі зерттелген, әлі де зерттейтін саланың бірі. Лексиканың осы саласы бойынша шешім таппай жүрген өзекті мәселелер көп. Антонимия – бір-біріне қарама-қарсы мағыналарға ие лексикалық бірлік тұлғалардың семантикалық қарым-қатынасы. Антонимия – барлық тілдерге де тән универсалды құбылыс. Барлық тілдердегі антонимдердің семантикалық және құрылымдық жіктелуінің ұқсастығы олардың қарама-

қарсы мағыналарының жалпы құрылымына байланысты болады. Антонимия үшін адамның ой-санасының объективті дүниедегі заттар мен құбылыстар туралы ұғымдарды салыстыру және осы ұғымды бір-біріне қарама-қарсы қою қабілеті негіз болады. Антонимияға логикалық – танымдық ерекшелік тән.

Алайда «логикалық қарама-қарсылық» пен «тілдік қарама-қарсылық» түсініктерінің ауқымды белгілі бір шеңберде ғана бір-біріне сәйкес келеді. Қисынды (логикалық) қарама-қарсылық бір-біріне қабыспайтын ұғымдардың қарым-қатынастарын сипаттайды; бұл қатарға контрарлық (лат. *contrarius* – қарама-қайшы) қарама-қарсылық енеді. Тілдік қарама-қарсылық логикалық қарама-қарсылықтан туындай отырып, олардың ой-санасы тұрғысынан объективті дүниенің заттарындағы және құбылыстарындағы мәнді айырмашылықтарды тілде сипаттайды. Бұл айырмашылықтар логикалық жағынан қабыспайтын ұғымдарға сәйкес келетін немесе сәйкес келмейтін антонимдік бірліктұлғаларда көрінеді.

Антонимияның психологиялық негізі – адамның ой-санасындағы қарама-қарсы байланыстар. Осы арқылы антонимдер сөйлеу барысында бірге, бірлесе қолданылады және сол қалпында қабылданады, оларды бір-бірінен ажыратуға болмайды: алыс-жақын, аш-тоқ, қаш-қу.

Қарапайым тілмен айтқанда, антонимия – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада алынуы олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Антонимияны білдіретін лексикалық бірліктерге жалпы сапа, яғни антонимдердің мағыналарында ең ақырғы шекке дейін бір-бірін жоққа шығаратын қасиеттің болуы тән: өтірік-шын, (мұнда: өтірік шын емес; ақиқатты, шындықты ең ақырғы шекке дейін жоққа шығарады, дәл осы сияқты шын – өтірік емес; ең ақырғы шекке дейін шындықты жоққа шығарады) [1, 13].

Қазақ тіл білімінде антонимия ерекше тілдік құбылыс ретінде арнайы зерттелмеген. 1950 жылы антонимдер туралы алғашқы пікірлер айтыла бастады. Антонимдер туралы жалпы тіл білімі мен лексикология оқулықтарында арнайы бөлімдерінде жазылған. Оқулықтардың көпшілігінде антонимдер туралы бірдей анықтама беріледі. Оқулықтарда: «мағыналары қарама-қарсы сөздерді антонимдер дейді» деп жазылса, кейбір зерттеушілер антонимдер мәселесі туралы жалпы түсінік беріп, антонимдерді үш топқа бөлген: 1) сапаны, сандық (ақ-қара, жақсы-жаман); 2) адамның мінез-құлығын, көңіл-күйін, сонымен қатар басқа тұлғалармен қарым-қатынасын анықтайтын (сүйіну-күйіну, қуаныш-реніш); 3) уақыт, кеңестік туралы мағлұмат беретін (қыс-жаз, кең-тар, күн-түн).

XVIII-XIX ғасырда бір-біріне қарама-қарсы сөздерді әртүрлі атаумен белгілеу орын алған: «қарсы заттар» (Л.В. Ломоносов), «қарама-қарсы, қарама-

қайшылық» (И.И. Давыдов), «қарсы мәнді, қарсы атауыш сөздер, қарама-қарсы» (И.И. Срезневский) және т.б.

Ғалым В.А. Иванова өзінің еңбегінде антонимдер туралы, оның тіл біліміне енуі туралы айтады. Оның ойынша, антонимдер ұмытылып, кейін жүз жылдан соң антонимдерді қайта зерттеу басталады дейді [2, 43]. Бірақ кейінгі зерттеген зерттеушілер антонимді француз тілінен енген термин ретінде қарастырады. ХІХ ғасырдың басы мен ХХ ғасырдың басында «антоним» термині екінші рет лингвистикалық әдебиетте пайдалана басталды. ХХ ғасырдың 30 жылдарынан бастап ғылыми және оқыту лингвистикалық практикасында белсенді түрде қолданылады. Алайда, 50-ші жылға дейін бұл термин әдебиеттануда қолданып, стилистикалық қатарда жұмсалып келген [2, 142].

Әдістеме және зерттеу әдістері. Антонимді лексикалық құбылыс ретінде зерттеу шамамен ХХ ғасырдың соңғы үшінші он жылдығына жатады. Әр ғалым антонимді әр қырынан қарастырады. Тіл білімінде қарама-қарсылықты қарастыратын лексикологияның антонимика бөлімі болса, салыстыруға, қарама-қарсылыққа толы антонимдерді танып-білудің бір саласы – антонимдер сөздігі десек болады.

В.А. Иванованың «Синонимдік-антонимдік сөздік» [2] құрылды деген пікірге біраз ғалымдар келіспеді. В.А. Иванова «Антонимия в системе языка» [2] еңбектері жарық көрген. Ресейдің тілтанушы ғалымдары антонимдерге бас мән беріп, сөздіктер құрастырады. Мәселен, 1964 жылы В.Н. Комиссаров орыс тілінің антонимдер сөздігін [8], 1971 жылы Л.А. Введенскаяның «Орыс тілінің антонимдер сөздігі», 1972 жылы Н.П. Колескиновтың «Словарь антонимов русского языка», 1978 жылы М.Р. Львовтың «Словарь антонимов русского языка» [9] сөздігі баспадан шығады. ХХ ғасырдың 60 жылдарынан бастап антонимия тек қана орыс тілінде емес, басқа да елдердің тілі негізінде қарастырылып, антонимдер сөздігінің саны жиілейді. Сөздіктердің зерттелу объектілеріде кеңейіп, антонимия тілдің барлық деңгейінде семалық, лексикалық, морфологиялық, сөзжасамдық тұрғыға назар аударылғанын байқауға болады. Ресейлік тілшілер: Р. Есбулатова мен С. Никонова антонимдердің функционалды аспектіде қарастырса, ғалым Р. Сырбу өз еңбегінде антонимдерді орыс-румын, румын-орыс тілі сөздіктерін, антонимдер мен синонимдер сөздіктеріндегі деректерді, сонымен қатар семемалардың семаға бөліну нәтижесін және зерттелген лексемалардың антонимдік оппозициясының семантикалық маңызын ашудағы релятивті ақпаратын ескере отырып, бес типті семаның басын ашып көрсетеді.

Мақаланы жазу барысында жалпы тіл білімі ғылымындағы антонимдер сөздігінің зерттелуіне назар аудара отырып, жинақтау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау мен бақылау. Қазіргі лингвистикалық ғылымда антонимия мәселесі едәуір зерттелген десек те, тілдің дамуы тұрғысынан, оның кейбір

жақтарын әлі де болса аша түсуіміз керек. Антоним терминінің өзін әр тілші әртүрлі түсіндіргенімен, антонимге берген анықтамалары ұқсас келеді.

1964 жылы шыққан «Орыс тілі лексикологиясында» Н. Шанский: «Антонимдер – қарама-қарсы болғанымен, бірақ корреляциялық ұғымдарды білдіретін әр түрлі дыбысты сөздер» [3, 276.], Л. Булаховский: «Ассоциациясы қарама-қарсы мағынадағы сөздердің антонимдері арасындағы айырмашылықтың негізінде (бір мезгілде белгілі бір жағынан ұқсастықтың болуын болжайды) жасалады [4, 174.] – дейді. Д. Шмелев «Антонимдерді мағынасы бойынша ең жалпы және маңызды семантикалық белгісіне қарай қарама-қарсы тұрған және сәйкес лексика-семантикалық парагдигманың шеткі нүктелерінде орналасқан сөздер деп тануға болады» [5, 320] – деп көрсетеді.

Антонимдерге осы секілді анықтама бергенмен де, олардың табиғатын түсіну үшін, ең алдымен, осы қарама-қарсылық дегенді анықтап алу керек. Бұл мәселе көптеген ғалымдарды ойландырған. Мәселен, В. Ключева: «Антонимдік сөздермен жұмыс жасаудың қиындығы «қарсы ұғымның» не екенін анықтаудың қиындығына жатыр, біз әртүрлі себептерге байланысты сөздерді (ұғымдарды) бір-біріне қарсы қоюға болады [6, 12] – деп, бірнеше қарсы қойылатын сөздердің мағынасын ашуға тырысқан.

А. Киреев: «Антоним терминінің өзі әртүрлі мағынада түсіндіріледі. Кейбір тіл мамандары сапалық ұғымды білдіретін сөздерді ғана антонимге жатқызады» [7,10]–деп көрсетеді.

В. Комиссаров: «Антонимдердің мәнін ғылыми және лингвистикалық тұрғыдан түсіну айтарлықтай қиындықтармен байланысты болғанымен, тілдегі антоним сөздердің бар екендігі анық танылады және оған күмән келтіруге болмайды» [8, 55]–дейді.

Шынымен-ақ, тілде антоним сөздердің болатынына ешкім де дау айтып, күмәнданбайды. Дегенмен, антонимия құбылысын жоққа шығаруға тырысқан (М. Лесник, Э. Сэпир) зерттеушілер де болған. Бірақ қарама-қарсылық дегенді қалай түсінеміз. Тіліміздегі кез келген сөздерге антоним табыла бере ме деген сияқты мәселелер зерттеушілерді ойландырғандығы

Кейбір тілшілер барлық сөздердің бәрінің бірдей антонимдері бола бермейді, тек сапалық ұғымда немесе қандай да бір сапалық қасиетті білдіретін сөздердің ғана антонимі болады дейді. Мәселен, күшті (адам) сапасы - әлсіз сапасына тез қарсы қойылады. Ал кітап, дәптер, шалбар деген сияқты зат есімдерге антоним табу мүмкін емес. Бағдаршамда жасыл түске қызыл түс қарсы қойылады, ал күнделікті өмірде оларды, мәселен суретшілер, қарсы түс деп айта алмайды.

А. Реформаторский «Введение в языковедение» деген кітабында: «Антоним сөздер – мағынасы қарама-қарсы сөздер, полярлық ұғымдарды білдіретін сөздер» деп, антонимдер негізінен сапаны суреттеуге негізделген сөздер, алайда қимылдарды және қарама-қайшылықты не болымсыздықты

бейнелеуде де жұмсалуды мүмкін деп көрсеткен. «Проблемы определения антонима»[8] атты В. Комиссаровтың сол кездегі еңбегі ең бір елеулі де маңызды болды деуге болады. Автор өз еңбегінде антонимді логика ұстанған қарама-қарсылық түсініктерімен бірге қарай отырып, тілдік және логикалық қарама-қайшылықтың арақатынасын ашуға тырысты. Антонимдер түсініктер жиынтығы емес, ерекше сөздер тобы деген тұжырымын «антоним сөздердің қарама-қарсылығы олар көрсететін құбылыстардың ешқандай ерекшеліктеріне байланысты емес, «табиғаты бойынша қарама-қарсы», «барлық сөздер үйлесімсіз, бірін-бірі жоққа шығаратын ұғымдар қарама-қарсы және қарама-қайшы болып бөлінеді»[8] – деп жалғастырады.

Сонымен, В. Комиссаров бойынша қарама-қарсылық сөз мағынасының элементі және ол нақты контекстке еш байланысты емес, антоним дегеніміз лексикалық жағынан бір-біріне қарама-қарсы сөздер.

Осы кезеңде қарама-қарсылықты зерттеудің психологиялық аспектісі де қарастырыла бастады. Мәселен, А. Брудный, А. Леонтьевтің [9, 22] мағынаның психологиялық құрылымы сөздердің бір-біріне үйлесімділігі мен қарама-қарсы қойылуы нәтижесінде жузеге асады деген тұжырымын әрі қарай дамыта отырып, тәжірибелердің барысында келесідей қорытындыға келеді: қарама-қарсы қою сөз құрылымының семантикалық компонентіне әсер етеді. «Мұз», «су», «от» деген сөздерге қарсылас ретінде экспериментке қатысушылар келесідей негізгі семантикалық элементтерді бөліп көрсеткен: мұздың заттылығы /қатты, суық, морт/, оның қасиеті /судың қату және еруі/, символдылығы /қоюланған суық, ызғар, өлім/. Барлық сөз-реакциялар қандай да бір мөлшерде стимул-сөзге қарама-қарсы қойылды және тақырыптық топтардың әр түрлілігіне қарай негізгі сөздің семантикалық байланысының шеңберін кеңейтуге мол мүмкіндік туғызды.

Бағытталған және еркін ассоциациялар әдісімен жүргізілген Л. Титованың [9] психологиялық эксперименттерінің нәтижелері «тіл ұстанушының есінде тұрақты контрастық ассоциациялар» болатынына көз жеткізді, мәселен, «қатты-жұмсақ», «ыстық-суық» және т.б..

Антонимдерді күрделі психолінгвистикалық аспектіде зерттеген ғалым Э. Родичева «К проблеме антонимии» [10] еңбегі болатын. Ол афазия ауруына шалдыққан бірнеше ұлт өкілдерінің арасында эксперимент жүргізіп, тамаша жетістіктерге жетті. Тілші қолданбалы, математикалық лингвистикаға біраз құнды еңбектерімен үлес қосқан болатын. Науқастармен жүргізілген эксперименттің нәтижесі – антонимдік қарама-қарсылық дамулары тежелгендердің логикалық-түсініктік компонентіне енетіні. Мысалы, «төменгі» деген сөзге барлығы дереу «жоғары», «бейбітшілік» деген сөзге «соғыс» деген жауап алынды, бұл антонимдер тобының тақырыптық шеңберінен шықпайтын жауаптар. Осындай қорытындыға кейбір ғалымдар да келген болатын: «... эксперименттік деректер көрсеткендей, негізгі қарама-қайшылықтарды

логикалық-концептуалды түрде сипаттауға болады». Әр түрлі жүйелі тілдер материалы негізінде (орыс, эстон, араб, т.б.) антонимдік қатынастардың туу және өркендеу процесін зерттей келе, Э. Родичева антонимия пресуппозициясы оны құрайтындардың бір-біріне қосылу /наложения/ нәтижесі деген қорытындыға келеді: 1) айтушы не сөйлеушінің персоналдық пресуппозициясы; 2) универсалдық логикалық пресуппозиция. Нәрсе қасиеттері немесе объективті құбылыстардың мәнін көрсететін логикалық қарама-қарсылық жүйелі лексикалық антонимия тілінде іске асырылады [10, 78].

Әр түрлі халықтардың семантикалық құбылыстарын салыстырмалы түрде сараптаған кезде тағы бір элемент – ұлттық дүние картасының спецификасы - ұлттық дүниетанушылық пресуппозициясы қосылуы тиіс. Бұл пресуппозиция тек сол тілге ғана тән антонимдік оппозицияларда көрінеді деген тұжырымды А. Жұмабекова айтады, осы тұжырым біздің жұмысымызда да көрініс тапқан. Антонимияға деген түбегейлі көзқарастың өзгеруі «Орыс тіліндегі антонимия» [11, 18] деген Л. Новиковтың еңбегінен басталды десек болады. Ол антонимияны тілдің жүйелі құбылысы ретінде қарастырып, сараптаудың үш аспектісін көрсетіп берді- синтагматикалық, парадигматикалық және прагматикалық. Оларға жеке-жеке тоқталып өтті. Қарама-қарсы мағыналы сөздерлі сараптау нәтижесінде келесідей синтагматикалық оппозициялы құрылымдық типтердің барын анықтады [11, 18].

Қазіргі кезде қазақ тіл білімінде тілші-ғалым Ж. Мусиннің «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» белгілі. Ғалымқазақ тіл біліміндегі антонимдерді зерттеп, оның дамуына үлесін қоса отырып, оның антонимияға арнайы зерттеуді қажет ететін күрделі мәселе ретінде алғаш назар аударғанын, қазақ тілінің антонимдер сөздігін шығарғанын, антономиялық қатынастарды әртүрлі деңгейде, яғни лексикалық, морфологиялық, фонетикалық, стилистикалық, сөзжасамдық зерттегенін айтуға болады.

Ж. Мусиннің еңбегінде зерттеу жұмысының мазмұны, сол жұмыста жасалған тұжырымдамалар, антонимдер мәселесін логикалық тұрғыдан зерттелгенін айқындайды. Ғалымның айтуынша, қарама-қарсы ұғымдар мен антонимдердің арасында байланыс бар және қарама-қарсы ұғымдар мен болымсыздық категориясын білдіретін сөздер арасында байланыс бар екенін айқындайды. Мысалы, сулы-құрғақ, бақ-сор, сулы-сусыз, бақытты-бақытсыз. Ғалым «қазақ тілінде бір түбірлі антонимдер жоқ» деген қорытынды жасайды [12,16].

Антонимдер – сөйлеу барысында да, жазылу барысында да бірге, бірлесе қолданылады және оларды бір-бірінен ажыратуға болмайды. Мысалы: алыс-жақын, аш-тоқ, қаш-қу және т.б. Ал антонимия – лексикалық құбылыс болып келеді, сөздердің және сөйлемдердің қарама-қарсы мағынада алынуы және

олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Филология ғылымдарының докторы, А. Жұмабекова қазақ тілінің антонимдер сөздігінің құрылымын анықтаған:

1. Сөздік: а) симметриялы градуалды антонимиялық оппозицияларды (қиын-оңай, арзан- қымбат); ә) привативті антонимиялық оппозицияларды (жат-жақын, жағымды-жағымсыз); б) эквиполентті антонимиялық оппозицияларды (әйел-еркек, оң-сол) қамтиды. 2. Антонимияны кең мағынада түсінуге байланысты сөздікке әр түбірлі (ащы-тұщы, кел-кет) және түбірлес (абыройлы-абыройсыз, таныс-бейтаныс) антоним енген. 3. Сөздікте антонимдер ретінде сын есімдер (ақылды-ақымақ, орынды-орынсыз), зат есімдер (мұз-жалын, заңдылық-кейдесөк), етістіктер (кір-шық, жан-сөн), үстеулер (ерте-кеш, бірге-жеке). Сөздіктің құрылымы: 1. Сөздік негізгі бөлім мен сөздікке енген антонимиялық жұптардың көрсеткішінен тұрады. 2. Негізгі бөлім әліпби тәртібімен орналасқан антонимдерді-негізгі жұптардың сөз лұғатын қамтиды[1] – деп, антонимдер – сөйлеу барысында да, жазылу барысында да бірге, бірлесе қолданылатынын, оларды бір-бірінен ажыратуға болмайтынын жіктеп түсіндірген. Ал антонимия – лексикалық құбылыс болып келеді, сөздердің және сөйлемдердің қарама-қарсы мағынада алынуы және олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты.

Нәтижелер. Нақтылай айтқанда, антонимия – ең алдымен, лексикалық құбылыс. Сөйлемдердің және грамматикалық нысандардың қарама-қарсы мағынада алынуы олардың құрамындағы компонент тұлғалардың қарама-қарсылығымен байланысты. Антонимияны білдіретін лексикалық бірліктерге жалпы сапа, яғни антонимдердің мағыналарында ең ақырғы шекке дейін бір-бірін жоққа шығаратын қасиеттің болуы тән: өтірік-шын, (мұнда: өтірік – шын емес, ақиқатты, шындықты ең ақырғы шекке дейін жоққа шығарады, дәл осы сияқты шын – өтірік емес, ең ақырғы шекке дейін шындықты жоққа шығарады).

XI ғасырдан бастап түркі лексикографиясының қалыптасу және даму тарихын талдауға, түркі тілдері сөздіктерінің, оның ішінде қазақ лексикографиясындағы түсіндірме және қос тілді сөздіктердің жүйелі, құрылымдық мәселелерін қарастыруға арналған. Соның нәтижесінде бүкіл лексикография тарихының негізі қаланды және түркі елдеріндегі лексикографияның ғылыми зерттелу тарихының қайнар көздері табылды. Сонымен қоса, XI ғасырдан бастап түркі лексикографиясының тарихын әдіснамалық, практикалық және ғылыми-теориялық ерекшеліктерін көрсете отырып, төрт кезеңге болады [13, 16].

Антонимия бірліктері абстрактілі сипаты бар жалпы семалар арқылы ортақтасады. Мысалы: ауыр-жеңіл – салмақ (сема), өткен шақ – болашақ – уақыт (сема). Арнаулы семалардың көмегі арқылы антонимдер бір-біріне

карама-қарсы қойылады. Мысалы: ауыр-жеңіл қатарында көлемді, үлкен және аз, шағын масса; өткен шақ- болашақ қатарында – алдыңғы және кейінгі шақ, мерзім. Антонимияның қарапайым бірліктұлғасы ретінде сөздің лексикалық-семантикалық варианты көрінеді. Сондықтан да нақты бір көп мағыналы сөз антонимдердің әртүрлі жұптарының қатарына ене алады.

Антонимия басқа да лексикалық-семантикалық категориялармен, әсіресе синонимиямен тығыз байланысты. Нақты бір лексикалық бірліктұлға бір мезгілде басқа сөзбен немесе сөз тіркесімен антонимдік және синонимдік қарым-қатынасқа түсе алуы мүмкін: шаттық-мұң, шаттық-қайғы, қуаныш-қайғы, қызық-қайға, бақыт-қайғы. Ұғымдардың қарама-қарсы заттардың, құбылыстардың сапасын, белгісін, қасиетін, қарым – қатынасын ашатын кең ұғымдардың шектерінде жүзеге асады. Яғни белгілі бір сапаның, белгінің қасиеттің немесе қатынастардың қарама- қарсы көріністердің шегі антонимия деп аталса, ал антонимияның мазмұны антонимдерді білдіреді. Тілдік антонимияда қарама-қарсылық ұғымы негізгі маңызды орынға ие [14,38].

Қорытынды. Қазақ тілінің антонимдер сөздігіне енген антонимиялық жұптардың көрсеткіші барлық антонимиялық жұптардың әліпбилік тізімі болып табылады. Сөздіктің бір ерекшелігі, әр жұп сөздіктің негізгі бөлігіндегі мақалаға сілтеме нөмірге ие, яғни негізгілері жартылай қалың қаріппен белгіленген. Ыңғайлы болу үшін антонимдердің әр сыңары тізімде әліпбилік тәртібі бойынша екі рет берілген. Антоним сөздердің қарама-қарсылықты мәні, егер бір сөйлемде қатар қолданған кезде айқын көрсетіледі. Осындай антоним сөздердің қарама-қарсы болғаны ерекше көрсетіліп тұрады. Сонымен қатар, антонимдердің ерекшелігі – олар кез-келген сөзбен тіркеспен, таңдап қолданылады. Айтарлықтай, жақсы-жаман деген антонимдер сын есімдердің мзаттың, құбылыстың сынын, сапасын білдіретін негізгі семантикалық қызметіне орай кез-келген зат есіммен тіркесе береді. Ал тар-кең деген сын есім антонимдері тек қана орынға, көлемге байланысты зат есімдермен ғана тіркеседі. Көркем шығарма тілімен жұмыс істегенде, сондай-ақ адамдарға антоним сөздігімен жұмыс жасап, сол сөздік арқылы сөздердің жасалу жолдары мен ерекшелігін түсіндіргенде сөздіктің көмегі ерекше болатынын аңғарамыз.

Әдебиеттер

1. Жұмабекова А. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. – 184 б.
2. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 162 с.
3. Шанский Н. Лексикология. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 1964 – 327 с.

4. Булаховский Л. Введение в языковедение. – М.: Учпедгиз. 2.1. 1954 – 174 с.
5. Шмелев Д. Современный русский язык. Лексика.– М.: Просвещение, – 1978. – 335 с.
6. Ключева В. Об антонимах // Русский язык в школе. – 1958, №3. – С. 5-8.
7. Киреев А. Об антонимах // Русский язык в школе. – 1954, №3. – С. 7-10
8. Комиссаров В. Проблема определения антонимов. Вопросы языкознания. 1957 г. №2. – С. 10-16.
9. Леонтьев А. Избранные психологические произведения // Под ред. В. Давыдов.– М.: – 1983. – 215 с.
10. Родичева Э.И. К проблеме антонимии. – М.: Моск. ун-та, 1968. – 317 с.
11. Жүсіп А. Қазіргі қазақ тіліндегі қарама-қарсылықтың стильдік қолданыстағы мағыналық өрісі. Оқу құралы. – Көкшетау. 2004, – 140 б.
12. Мусин Ж. Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы: Мектеп, 2000. – 181 б.
13. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylykybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: The structured-content character of bilingual translations dictionaries | Lexicografía turca: el carácter de contenido estructurado de los diccionarios de traducción bilingües Opcion, 2020, 36(91), стр. 702-717.
14. Нұртаева А.Б., Сүйер Экер. Тілдік оппозиция: антонимдер мен қарама- қарсы мәндес сөздердің пайда болу диалектикасы // Қарағанды университетінің хабаршысы. – №3, 2020. – Б. 34-38.

Г.РАЙНБЕКОВА

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан

Х. КАСАПОГЛУ ЧЕНГЕЛ

Университет Хаджи Байрам Вали, Анкара, Турция

АНТОНИМИЯ В ТЕРМИНОЛОГИИ (ПО СЛОВАРЮ АНТОНИМОВ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация. В статье рассматривается характер передачи антонимов в словарях. Анализируются лексико-систематические связи, включающие взаимоотношения синонимов и антонимов внутри семантического поля, влияние многозначности на семантические отношения между словами, влияние на образование антонимического ряда, а также выражения формирования связей антонимов в словарях. В лексикографии существует множество типов словарей антонимов, но они отличаются друг от друга общей концепцией словарей,

структурой словаря, размером и близостью к отрасли.

С помощью словаря антонимов казахского языка дифференцируется функция антонимии в терминологии и на примерах показано, что антонимические отношения считаются видом систематических отношений в языковой лексике. Слова, находящиеся в антонимическом отношении, употребляются в противоположном смысле, они образуют отдельную группу. Цель и задача словаря антонимов – описать лексические единицы с точки зрения семантического противопоставления. В статье указано, что антонимы могут образовываться от разных корней и родственных слов, а также показано, что значение антонимов образовано от родственных слов. Появление слов с противоположным значением связано с внешней средой. По логико-философскому содержанию языковая антонимия рассматривается как проявление противоположности в языке.

Ключевые слова. лексикография, терминология, антонимия, антоним, язык, текст, противопоставление антонимов в терминологии.

G. RAINBEKOVA

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

H. KASAPOGLU CENGEL

Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey

ANTONYMY IN TERMINOLOGY (ACCORDING TO THE DICTIONARY OF ANTONYMS OF THE KAZAKH LANGUAGE)

Annotation. The article examines the nature of the transmission of antonyms in dictionaries. Lexical-systematic connections, including the relationship of synonyms and antonyms within the semantic field, the influence of polysemy on the semantic relationships between words, the influence on the formation of an antonymic series, as well as the special importance of studying the expression word-formation of antonym connections in dictionaries. In lexicography, there are many types of antonym dictionaries. True, they differ from each other in the general concept of dictionaries, the structure of the dictionary, size and proximity to the industry.

With the help of a dictionary of antonyms of the Kazakh language, the function of antonymy in terminology is differentiated and examples show that antonymic relations are considered a type of systematic relations in the linguistic vocabulary. Words that are in an antonymic relationship are used in the opposite sense and form a separate group.

The goal and task of the antonym dictionary is to describe lexical units from the point of view of semantic opposition; it is indicated that antonyms can be formed from different roots and related words, and it is also shown that the meaning of antonyms is formed from related words. In a word, he is never aware of the opposite meaning. The appearance of words with opposite meanings is associated with the external

environment. According to its logical and philosophical content, linguistic antonymy is considered as a manifestation of opposition in language.

Keywords. lexicography, terminology, antonymy, antonymy, language, text, opposition of antonyms in terminology.

References

1. Jūmabekova A. Qazaq tılınıñ antonimder sözdıgı. – Almaty: Sözdık-Slovär, 2000. – 184 b.
2. İvanova V.A. Antonimia v sisteme iazyka. – Kіşinev: Ştiinsa, 1982. – 162 s.
3. Şanski N. Leksikologia. Sovremennyi ruski iazyk. – M.: Prosveşenie, 1964 – 327 s.
4. Bulahovski L. Vvedenie v iazykovedenie. – M.: Uchpedgiz. 2.1. 1954 – 174 s.
5. Şmelev D. Sovremennyi ruski iazyk. Leksika.– M.: Prosveşenie, – 1978. – 335 s.
6. Klüeva V. Ob antonimah // Ruski iazyk v şkole. – 1958, №3. – S. 5-8.
7. Kireev A. Ob antonimah // Ruski iazyk v şkole. – 1954, №3. – S. 7-10.
8. Komisarov V. Problema opredelenia antonimov. Voprosy iazykoznanıa. 1957 g. №2. – S. 10-16.
9. Leontev A. İzbrannye psihologicheskie proizvedenia // Pod red. V. Davydov.– M.: – 1983. – 215 s.
10. Rodicheva E.İ. K probleme antonimii. – M.: Mosk. un-ta, 1968. – 317 s.
11. Jūsıp A. Qazırǵı qazaq tılındegı qarama-qarsylyqtyñ stildik qoldanystaǵy maǵynalyq örisi. Oqu qūraly. – Kōkşetau. 2004, – 140 b.
12. Musin J. Qazaq tılınıñ antonimder sözdıgı. – Almaty: Mektep, 2000. – 181 b.
13. Taimullina K., Sagidolda G., Zhylykybay G., Meirambekova L., Sarekenova K. Turkic lexicography: The structured-content character of bilingual translations dictionaries | Lexicografía turca: el carácter de contenido estructurado de los diccionarios de traducción bilingües Opcion, 2020, 36(91), s. 702-717.
14. Nūrtaeva A.B., Süier Eker. Tıldık opozisia: antonimder men qarama-qarsy mändes sözderdiñ paida bolu dialektikasy // Qaraǵandy universitetiniñ habarşysy. – №3, 2020. – B. 34-38.

Авторлар жайлы мәлімет:

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайқызы – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана қаласы, Қазақстан.

Райнбекова Гүлмира Сайлаубайевна – докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Rainbekova Gulmira Sailaybaievna – doctoral student at L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Ченгел Хулия Касапоглу – философия докторы (PhD), Қажы Байрам Уәли университетінің профессоры, Анкара, Түркия.

Ченгел Хулия Касапоглу – доктор философии (PhD), профессор Университета Хаджи Байрам Вали, Анкара, Түрция.

Cengel Hulia Kasapoglu – Doctor of Philosophy (PhD), Professor at Hacı Bayram Vali University, Ankara, Turkey.